तुम्बुरुः, पुं क्ली, गन्धर्व्वविशेषः। स्वर्गगायकः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १।१२३।१५।
"गन्धर्व्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः॥"
तपस्विविशेषः। यथा, हरिवंशे। १२६। ६।
"अर्च्चिष्मांस्तुम्बुरुश्चैव भारिश्च वदतां वरः।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः॥")
अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ फलवृक्षविशेषः। तत्फलन्तु व्याप्तमुखं मरीचवत्। तत्पर्य्यायः। शूलघ्नः २। इति रत्नमाला॥ सौरजः ३ सौरः ४ वनजः ५ सानुजः ६ द्विजः ७ तीक्ष्णकल्कः ८ तीक्ष्णफलः ९ तीक्ष्णपत्रः १० महामुनिः ११ स्फुटलः १२ सुगन्धिः १३। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातशूलगुल्मोदराध्मानक्रिमिनाशित्वम्। वह्निदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तद्वृक्षपर्य्यायास्तत्फलगुणाश्च।
"तुम्बुरुः सौरभः सौरो वनजः सानुजोऽन्धकः।
तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटुपाके हि तत् कटु॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च।
वातश्लेष्माक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुरुताक्रमीन्॥
कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

तुर, लि र वेगे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वां-परं-अकं-सेट्।) ह्रस्वी। लि, तुतोर्त्ति। र, वैदिकः। वेगः शीघ्रगमनम्। अदादिवर्ज्जधातुभ्यः शपो विधानेनैव सिद्धे अदादेः शपं विधाय तल्लुक्करणं निष्ठायां भावादिढे वोदुडोऽव्वत इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुजः। तेन तोरितं तुरितमिति। तन्मते रुदेरपि रोदितं रुदितमिति स्यात्। इति दुर्गादासः॥

तुरः, त्रि, (तुतोर्त्ति वेगेन गच्छतीति। तुर+कः।) वेगवान्। इति तुरगशब्दटीकायां भरतः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ५६। १९।
"इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति॥"
"तुरं कर्म्मसु क्षिप्रवन्तम्।" इति सायनः॥ क्षिप्रस्तोत्रकारी। यथा, ऋग्वेदे। ८।२६।४।
"उपस्तोमान्तुरस्य दर्शथः श्रिये॥"
"तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्व्वतः।"
इति सायनः॥)

तुरगः, पुं, (तुर वेगे+भावे घञर्थे कः। तुरेण वेगेन गच्छतीति। गम+अन्येष्वपीति डः।) चित्तम्। घोटकः। इति मेदिनी। गे, ३८॥ (यथा, रघुः। ३। ५१।
"ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं
पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता॥")

तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः।) अश्वगन्धा। इति रत्नमाला॥ (अश्वगन्धाशब्देऽस्या विवरणमाख्यातम्॥)

तुरगब्रह्मचर्य्यकं, क्ली, (तुरगस्येव ब्रह्मचर्य्यम्। ततः स्वार्थे कन्।) अभावादङ्गनात्यागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुरगलीलकः, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य ततः कन्।) तालप्रभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरः।
"द्रुतद्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके॥"

तुरगी [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेनास्त्यस्येति। तुरग+इनिः।) अश्वारोहः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४२५॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्त्यस्याः। अर्श आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) अश्वगन्धा। इति मेदिनी। गे, ३८॥ अश्वस्त्री। इति व्याकरणम्॥

तुरङ्गः, पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। तुर+गम्+"गमे सुपि वाच्यः।" ३। २। ३८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खच्। "खच्च डिद्वा वाच्यः।" इति डित्। "अरुर्द्विषदिति।" ६। ३। ६७। इति मुम्।) घोटकः। इत्यमरः। २। ८। ४३॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३१४।
"मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः॥")
चित्तम्। इति शब्दरत्नावली॥

तुरङ्गकः, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति। कै+कः।) घोषकाकृतिः। इति रत्नमाला॥ हस्तिघोषा इति ख्यातः॥

तुरङ्गद्वेषणी, स्त्री, (द्विष भावे ल्युट्। तुरङ्गेन सह द्वेषणं शत्रुता यस्य। ततो ङीप्।) घोटकेन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तथात्वम्।) महिषी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुरङ्गद्विषणी तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च कुत्रचिद् दृश्यते॥)

तुरङ्गप्रियः, पुं, (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः।) यवः। इति राजनिर्घण्टः॥

तुरङ्गमः, पुं, स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। गम+खच्+मुम् च।) घोटकः। इत्यमरः। २। ८। ४३॥ (यथा, रघुः। ७। ४७।
"तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष॥")

तुरङ्गवक्त्रः, पुं, (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य।) किन्नरः। इति जटाधरः॥

तुरङ्गवदनः, पुं, (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य।) किन्नरः। इत्यमरः। १। २। ७४॥

तुरङ्गारिः, पुं, (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः। अश्वनाशकत्वादस्य तथात्वम्।) करवीरः। इति रत्नमाला॥

तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आकृतिरस्त्यस्य फलादौ। तुरङ्ग+ठन्।) देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्या देवदालीशब्दे ज्ञातव्याः॥)

तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्तद्गन्धोऽस्त्यस्याः। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) अश्वगन्धा। इति शब्दरत्नावली॥ घोटिकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तुरायणः, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) परायणः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (क्ली, यज्ञविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २४। ८। १। २।
"तुरायणं वैशाखपञ्चम्याम्। चैत्रस्य वा॥"
यथा, महाभारते। १३। १०३। ३५।
तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्य-
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान्॥")

तुराषाट्, [ह्] पुं, (तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवतीति। सह+णिच्+क्विप्। "सहेः साड़ः सः।" ८। ३। ५६। इति षत्वम्। अन्येषामपीति पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४७॥ अस्य रूपान्तरम्। तुराषाड्॥ (यथा, देवीभागवते।१।११।६३।
"तुराषाड़पि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह॥")

तुरिः, स्त्री, (तुतोर्त्ति द्रुतं गच्छतीति। तुर+इन्।) तुरी। इति शब्दरत्नावली॥

तुरी, स्त्री, (तुरि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्म्मितोपकरणविशेषः। तत्पर्य्यायः। तन्त्रकाष्ठम् २ तुलिः ३ तुली ४ तुरिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४४३।
"मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति गर्व्वेण।
अश्लिष्य कैर्न तरुणैस्तुरीव वसनैर्विमुक्तासि॥")

तुरीयं, क्ली, (चतुर्णां पूरणम्। चतुर्थस्थानस्थितत्वादस्य तथात्वम्।) ब्रह्म। इति वेदान्तसारः॥
"अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं अनुपहितचैतन्यम्। यथा। वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलजलाशयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारभूतानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते। शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते। इत्यादि श्रुतेः।" इति वेदान्तसारः॥ (शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजाक्षमालिका॥")

तुरीयः, त्रि, (चतुर्णां पूरणः। चतुर्+"चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च।" ५। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छः। चस्य लोपश्च।) चतुर्थः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, देवीभागवते। १। १९। ८।
"जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन्! भवन्ति हि।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप!॥"
तारकः। इति सायनः॥ यथा, ऋग्वेदे। ३। ४। ९।
"तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु
देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व॥")

तुरीयवर्णः, पुं, (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः।) शूद्रः। इति हलायुधः॥

तुरुष्कः, पुं, गन्धद्रव्यभेदः। शिलारस इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। यवनः २ धूम्रः ३ धूम्रवर्णः ४ सुगन्धिकः ५ सिह्लकः ६ सिह्लसारः ७ पीतसारः ८ कपिः ९ पिण्याकः १० कपिजः ११ कल्कः १२ पिण्डितः १३ पिण्डितैलकः १४ करेवरः १५ कृत्रिमकः १६ लेपनः १७ सिह्लः